

Vladimir Mihić, Suzana Varga,
Lana Surla, Marija Karan,
Odsek za psihologiju,
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Novom Sadu
Primljeno: 1. 7. 2016.
Prihvaćeno: 8. 11. 2016.

doi: 10.19090/gff.2016.2.305-322
UDK: 316.647.8:37.011.3::323.1
Originalni naučni rad

POZITIVNOST ETNIČKIH STEREOTIPA PREMA ETNIČKIM MANJINAMA KOD UČENIKA OSNOVNIH I SREDNJIH ŠKOLA U VOJVODINI¹

Osnovni problem istraživanja je kako izgledaju stereotipi adolescenata prema pojedinim etničkim grupama koje žive na teritoriji Vojvodine, kao i kakva je direkcija tih stereotipa. Uzorak je činilo 804 učenika završnih razreda osnovnih škola i sva četiri razreda srednjih škola sa teritorije Vojvodine. Kao instrument za utvrđivanje stereotipa prema etničkim grupama koršćena je modifikovana verzija Kac-Brejlijevog postupka. Osim toga, procenjivana je i poređena pozitivnosti stereotipa prema različitim etničkim grupama. U istraživanju su ispitivani stereotipi prema pet etničkih grupa koje žive na teritoriji Vojvodine (Hrvati, Mađari, Romi, Albanci i Crnogorci). Rezultati pokazuju da postoje jasne stereotipne slike svih grupa, kao i da se pozitivnost stereotipa značajno razlikuje između njih. Najnegativni stereotipi su utvrđeni prema Albancima i Romima, dok su stereotipi prema druge tri grupe pozitivniji. Utvrđene su razlike u pozitivnosti stereotipa u odnosu na pol (dečaci imaju negativnije stereotipe prema svim grupama, osim prema Crnogorcima gde nema razlike), uzrast ispitanika (razlike postoje samo kod stereotipa prema Romima-mlađi ispitanici imaju negativnije stereotipe) i kod interakcije ove dve varijable (samo kod stereotipa prema Romima nema razlike u odnosu na pol kod učenika srednje škole). Obrazovanje roditelja nije se pokazalo kao relevantan faktor pozitivnosti stereotipa.

Ključne reči: etnički stereotipi, međuetnički odnosi, kontakt hipoteza

UVOD

Zamislamo samo koliko bi teško bilo snaći se u socijalnim relacijama bez „kognitivnih prečica“ – stereotipa. U kontaktu sa različitim socijalnim grupama i individuama pred pojedincem bi se postavio težak kognitivni zadatak, koji bi obuhvatao pretraživanje okoline, iscrpno prikupljanje podataka, te donošenje zaključaka. Pokretanje ovakvih procesa zahtevalo bi upotrebu većine već i onako ograničenih ljudskih kognitivnih resursa. Imajući to u vidu, jasno je da stereotipi imaju, između ostalog, funkciju simplifikacije „socijalne realnosti“, a samim tim i

¹ mihic@ff.uns.ac.rs

Rad je deo projekta „Efekti egzistencijalne nesigurnosti na pojedinca i porodicu u Srbiji“ koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

funkciju oslobađanja resursa za druge neophodne i poželjne aktivnosti (Macrae, Milne, & Bodenhausen, 1994). Na sličan način je proces stereotipiziranja opisao i Gordon Olport kao „zakon najmanjeg napora“ (Allport, 1954). Naime, u pojedinim situacijama ljudi razvijaju elegantne, tačne stavove, dok se u drugim situacijama oslanjaju na kognitivne heuristike, odnosno jednostavna, neprecizna verovanja, koja omogućavaju štednju, kako vremena, tako i energije. Međutim, ovakav vid simplifikacije, koliko god se činio ekonomičnim i benevolentnim, ipak nosi sa sobom potencijalne opasnosti (Kamenov i Čorkalo, 1997). Iako se čini da je pojam „stereotip“ negativno konotiran, Volter Lipman, kada je skovao ovaj termin, nije imao na umu pežorativno značenje. Naime, Lipman je definisao stereotipe kao iskrivljene mentalne slike, koje nisu zasnovane na iskustvu pojedinca, nego su kulturno uslovljene (Lippmann, 1946). Pa ipak, neadaptivnost, nepravednost i zlostavljajući potencijal stereotipa dolaze do izražaja u situacijama kada ta neprecizna verovanja čine pojedinca slepim za individualne razlike. Pripisujući gotovo svim članovima jedne grupe istovetne osobine, pojedinac postaje nesenzitivan za uviđanje stvarnih varijacija među tim članovima.

U osnovi stereotipiziranja su procesi socijalne kategorizacije i generalizacije. Još je Tajfel uvođenjem paradigme minimalne grupe prepoznao važnost uloge kategorizacije u procesu nastanka međugrupne pristrasnosti, odnosno favorizovanja vlastite i diskriminisanja tuđe grupe (Tajfel, 1970). Posmatrajući realni kontekst, odnosno uticaj kulture i normi, kao i emotivnu zasićenost koja se usled toga može pojaviti, jasno je da su ovakve pristrasnosti još izraženije. Pripadnici jedne kulture skloni su da kategorizuju prema sličnim kriterijumima koji se u toj kulturi smatraju normativnim i koji se, kao takvi, često propagiraju u medijima (Aronson, Wilson, & Akert, 2013).

Produkti uticaja kulture mogu biti različite vrste stereotipa, poput onih prema marginalizovanim grupama, rodnih i etničkih. Pored rodnih i rasnih, etnički stereotipi se javljaju među prvima u razvoju deteta i nose mnogo veću količinu informacija od velike većine drugih stereotipa i kategorizacija druge vrste. Već na uzrastu od tri godine, deca počinju da oblikuju stereotipne kategorije na području etničke pripadnosti. Dva ključna izvora stereotipa i predrasuda kod dece jesu porodični model i modeli koje nude mediji. Istraživanja (Nastran-Ule, 1997) pokazuju postojanje jake pozitivne veze stereotipa i predrasuda roditelja i dece, ukazujući na to da roditelji predstavljaju deci model po kojem ona oblikuju mišljenja i ponašanja vezana za sliku o drugim grupama. Pored toga, jedan od značajnih izvora stereotipa jeste i škola, koja svojim otkrivenim (sadržajima u udžbenicima koje se koriste u školama), a posebno prikrivenim programom (tumačenjem sadržaja iz literature i neretko uplitanjme implicitnih stavova samih nastavnika) utiče na nastanak predrasuda i stereotipa (Nastran-Ule, 1997). Zanimljivo je da deca mogu da razviju vrednosne razlike među ljudima, odnosno između „svoje“ i „tuđe“ grupe, još pre nego što dođe do prvih pravih shvatanja određenih kategorija. Za razliku od odraslih, situacije u kojoj nastaju detetova primarna vrednovanja su jednostavne, svakidašnje i konkretne. Deca posmatraju i ocenjuju pripadnike drugih nacija na

način koji se ne može poistovetiti sa prostim upoznavanjem sa razlikama, nego u sebi nosi specifično ponašanje posmatrača i posmatranih u njihovim međusobnim odnosima. Što su dublja dečija primarna vrednovanja, koja pojednostavljeno primaju od odraslih, to će jače delovati na njihov kasniji kognitivni razvoj (Nastran-Ule, 1997).

Kada je reč o Srbiji, a naročito o njenom multietničkom severu, regionu Vojvodine, usled brojnosti etničkih manjina na teritoriji Vojvodine i burne istorije međuetničkih konflikata, etnički stereotipi, koji su, samim tim, veoma rasprostranjeni, predstavljaju važno istraživačko pitanje. Pregledom istraživanja, uočava se postojanje etničkih stereotipa i kod mlađeg dela populacije, naročito adolescenata. Imajući u vidu razvojne karakteristike i zadatke, kao i nestabilnost mišljenja i stavova u dečijem i adolescentskom periodu, pretpostavlja se da bi prevencija diskriminacije prema drugim nacionalnim grupama, kao i razvijanje tolerancije prema istim imala najviše uspeha upravo u ovom periodu razvoja osobe.

Neka od novijih istraživanja koja su se bavila ispitivanjem stereotipa prema različitim etničkim grupama, prvenstveno prema Romima, kod osnovnoškolaca na teritoriji Novog Sada pokazuju zastupljenost, kako pozitivnih, tako i negativnih stereotipa (Kajon, Mihić, i Franceško, 2005). Ispitanici su pripadnike romske populacije opisivali kao osobe koje vole muziku, koje su muzikalne i vesele, ali isto tako, isticali su i opise poput sledećih: prljavi, nevaspitani, nesrećni. S obzirom da su Romi jedna od najmarginalizovanijih grupa, kako u Srbiji, tako i u ostalim delovima Evrope, nisu iznenađujući podaci koji govore o negativnim stereotipima. Deca najčešće vide vršnjake romske populacije u nehigijenskim uslovima, edukativno i vaspitno zapuštene. Isto tako, neretko se događa da značajni odrasli, roditelji i učitelji, za pojavu bolesti vezanih za nehigijenu nekritički za krivca proglase romsko dete, što dodatno utiče na stvaranje negativne slike kod dece neromske populacije. Sa druge strane, rezultati koji pokazuju postojanje pozitivne slike Roma mogu se objasniti njihovim zabavljачkim duhom i čestim muzičkim angažmanom (Kajon, Mihić, i Franceško, 2005). Rezultati jednog drugog istraživanja koje se takođe bavilo ispitivanjem stereotipa prema Romima, ali i Albancima, pokazuju da ispitanici vide pripadnike romske populacije kao primarno nekulturne, necivilizovane, nepoštene, kao osobe koje nisu hrabre, nisu vredne, nisu iskrene, te nisu čiste (Milošević, 2004). Sa druge strane utvrđeni su pozitivni stereotipi koji obuhvataju sledeće atribute: osećajni, miroljubivi, gostoljubivi. Kada je reč o stereotipu Albanaca, rezultati pokazuju da Srbi vide pripadnike ove nacije kao necivilizovane, kao osobe koje nisu miroljubive, ne vole druge narode, nisu kulturne, te nisu čiste. Drugi autori su ukazali na postojanje još nekih stereotipa albanske etničke grupe poput: "mrze druge narode", podmukli, laktaši, sebični i grubi (Atanasović, 2006). Pregledom istraživanja (Atanasović, 2006; Milošević, 2004) uočeno je da su upravo Albanci jedna od etničkih grupa prema kojima postoji najveća izraženost negativnih stereotipa. Ako se uzme u obzir sukob i dugogodišnja netrpeljivost između Albanaca i Srba zbog nerešenih pitanja vezanih za Kosovo, začinjena provokativnim medijskim sadržajima, ovakvi rezultati nisu nimalo iznenađujući. Iako niz istraživanja govori

o tome da su stereotipi prema Romima i Albancima jedni od najnegativnijih, iz prethodno navedenih rezultata može se uočiti da viđenje jedne nacije nije potpuno jednoznačno, te da i prema ovim grupama postoje pozitivni stereotipi, iako su oni mnogo slabije izraženi.

Pored navedenih etničkih grupa prema kojima se ispoljavaju stereotipi, istorija sukoba balkanskih naroda ukazuje na etničku grupu koja je takođe meta stereotipizovanja od strane Srba. Naime, u istraživanjima se često izdvajaju Hrvati, kao nacija kojoj se često pripisuju negativni atributi poput: nacionalisti, podli, hladni, nadmeni, dvolični, okrutni, hvalisavi (Petrović, 2003). Autori Popadić i Biro (1999) su u svom istraživanju utvrdili sledeće stereotipe: neiskreni, ne vole druge narode, hladni, sebični, svadljivi i nepošteni. U literaturi (Turjačanin, 2004) se ističu i sledeće karakteristike: tradicionalistički orijentisani, odnosno religiozni i nacionalisti, te negativne karakterne crte, poput dvoličnosti i hvalisavosti. Pored preovlađujućih negativnih stereotipa, u istraživanjima se mogu uočiti i sledeći pozitivni atributi koji se pripisuju ovoj etničkoj grupi: vredni, gostoljubivi, civilizovani, komunikativni (Puhalo, 2012). U poređenju sa prethodne dve etničke grupe, negativni stereotipi u ovom slučaju nisu toliko izraženi. Objašnjenje se može pronaći u aktuelnom političkom odnosu između Srbije i Hrvatske. Naime, slabije izraženi negativni stereotipi mogu biti posledica uspostavljanja mira, otvaranja granica i normalizovanja ekonomskih odnosa između ove dve države (Milošević, 2004).

Kada je reč o etničkim grupama sa kojima Srbija nije bila u sukobu, ili makar ne u poslednjim decenijama, najčešće su ispitivani stereotipi prema Crnogorcima i Mađarima, kao dve etničke grupe koje su najveće manjinske grupe na teritoriji Vojvodine. Tako u istraživanju autora Dragana Popadića i Mikloša Biroa (1999), rezultati pokazuju da su stereotipi prema ovim grupama uglavnom pozitivni. Crnogorci su opisani kao: gostoljubivi, ponosni, osećajni, hrabri, iskreni, nesebični, pametni, poštteni, čisti, ljubazni, civilizovani, osobe koje vole druge narode. Pored ovih pripisanih atributa, nešto manje su izraženi sledeći stereotipi prema ovoj grupi: vredni, kulturni, miroljubivi. Stereotipna slika o Crnogorcima koju ispitanici imaju bliska je autostereotipima Srba, ali je ipak manje određena i manje pozitivna. Kada su u pitanju Mađari rezultati ukazuju na postojanje sledeće, veoma pozitivne, stereotipne slike: čisti, kulturni, vredni, civilizovani i pametni.

Na kraju, treba konstatovati da stereotipi, bilo da su pozitivni ili negativni, jesu, najčešće, posledica neznanja i straha od nepoznatog i drugačijeg. Stoga, veoma važnu ulogu ima politika jedne države koja može dovesti do otuđenja od drugih nacija i samim tim povećati stereotipe prema istim, ali isto tako može, sa druge strane, negovati toleranciju na multikulturalnost i doprineti smanjenju stereotipa. Na osnovu pregleda brojnih istraživanja, može se zaključiti da stereotipne predstave većinskog naroda u Srbiji nisu jednoznačne jer se drugim etničkim grupama, pripisuju kako pozitivne, tako i negativne osobine, što najviše zavisi od same grupe prema kojoj se ispituje stereotip.

Međutim, kako je ovo ipak odnos većinske grupe prema manjinskim, uočljivo

je da u slici prema drugima uglavnom preovlađuju negativne osobine.

Stoga je cilj ovog istraživanja bio da se utvrde stereotipi adolescenata prema najvećim etničkim manjinama u Srbiji, ali i da se ove stereotipne slike kvantifikuju i međusobno uporede ne samo na osnovu osobina koje su birane, nego i na osnovu pozitivnosti stereotipne slike. Takođe, interesovalo nas je i da li postoje razlike u pozitivnosti stereotipa u zavisnosti od pola, uzrasta i obrazovanja roditelja.

METOD ISTRAŽIVANJA

Uzorak. Uzorak je obuhvatao 804 učenika završnih godina osnovnih i dva četiri razreda srednjih škola sa teritorije Vojvodine (Novi Sad, Ruma, Sremska Mitrovica, Zrenjanin), od kojih je 415 (51,6%) iz sedmog i osmog razreda osnovne škole, a 389 (48,4%) iz srednje škole. Što se pola ispitanika tiče, uzorak se sastoji od 407 (50,6%) devojčica i 391 (48,6%) dečaka. Kada je reč o obrazovnoj strukturi roditelja, utvrđeno je da je 46,8% majki završilo osnovnu ili srednju školu, 53,2% majki ima završen fakultet, magistraturu ili doktorat. Kada su očevi u pitanju, 47,8% njih je završilo osnovnu ili srednju školu, a 52,2% fakultet, magistraturu ili doktorat.

Treba istaći da iz etičkih razloga deca nisu pitana za nacionalnost, ali da podaci u školama govore da je procenat dece iz manjinskih grupa prema kojima je meren stereotip iznosi od 0 do 7% posto. U svim školama u uzorku procenat dece srpske nacionalnosti je bio preko 90%.

Instrumenti. Za utvrđivanje stereotipa prema etničkim grupama korišćena je modifikovana verzija Kac Brejlijevog postupka. Ispitanicima je ponuđeno 15 osobina (najčešće biranih u ranijim istraživanjima ovog tipa; npr. Franceško, Mihić, Kajon, 2005) i traženo je od njih da podvuku one osobine koje, po njihovom mišljenju, najbolje opisuju pripadnike pet različitih etničkih grupa (Crnogorci, Mađari, Hrvati, Albanci, Romi). Prvi korak u obradi podataka bila je procena pozitivnosti, odnosno, negativnosti svake od 15 osobina na skali od -3 (izrazito negativna) do +3 (izrazito pozitivna osobina) od strane nezavisne grupe studenata. Nakon ovoga je u konačnoj verziji zadržano 14 osobina pošto je jedna osobina (smešni) izbačena iz obrade zbog velike devijacije u odgovorima studenata. Ovakav način bodovanja osobina omogućio je poređenje pozitivnosti stereotipa prema različitim etničkim grupama.

Ova lista, iako vrlo ograničena, može, po našem mišljenju, biti dovoljno relevantna za ispitivanje stereotipa, mada bi bilo metodološki ispravnije, ali i vremenski neuporedivo zahtevnije i izazovnije za ispitanike, ostaviti da sami ispitanici navedu osobine koje misle da su stereotipne za određene grupe.

Takođe, na osnovu sociodemografskog upitnika, prikupili smo i podatke o uzrastu ispitanika, polu i obrazovanju roditelja. Treba ovde istaći da je broj tih varijabli relativno mali zbog straha uprava škola da bi veći broj podataka ugrozio anonimnost učenika, pa je i broj škola u kojima je rađeno istraživanje značajno manji od broja kontaktiranih škola. Iz ranijeg iskustva, sasvim je realno bilo očekivati da bi povećanje broja informacija o detetu bilo negativno prihvaćeno od strane škola, pa bi procenat škola koje pristaju da učestvuju u istraživanju bio još

manji. Na kraju, u istraživanje su uzete one varijable za koje se smatra da bi mogle najznačajnije da utiču na pozitivnost stereotipa kod dece ovog uzrasta.

TOK ISTRAŽIVANJA

Podaci su prikupljeni tokom 2014. godine. Instrument je distribuiran osnovnim i srednjim školama na teritoriji Vojvodine (region Srbije sa najvećim procentom etničkih manjina; oko 30% stanovnika Vojvodine čine etničke manjine). Podatke su prikupljali autori istraživanja, ali i studenti psihologije sa Odseka za psihologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Ispitivanje je bilo anonimno, a vršeno je grupno po razredima. Pre istraživanja u školama, sve škole su dale svoju saglasnost za učešće u ovom istraživanju.

REZULTATI

Na početku analize podataka, predstavimo tipične stereotipe svake od pet ispitivanih grupa. Kako tabela 1 pokazuje, već na nivou deskripcije, jasno je da su stereotipi prema nekim grupama (naročito prema Crnogorcima i Mađarima) upadljivo pozitivniji nego prema ostalim. Zanimljivo je primetiti da je stereotip o Albancima ubedljivo najnegativniji i da ne sadrži nijednu pozitivno konotiranu osobinu.

Tabela 1. Stereotipi prema etničkim grupama

osobina	Crnogorci	Mađari	Albanci	Romi	Hrvati
lenji	72,4 *	12,2	20,4	25,7	17,5
vole da se igraju	14,3	28,7	9,5	27	19,4
glupi	20	18,5	42,9	31,2	27,5
opasni	11,6	15,8	50	23,6	25,6
prljavi	9,5	14,2	41,4	59,3	17,3
srećni	41,7	39,6	12,9	21,8	32,7
veseli	53,1	43,7	15,5	30,5	33,6
vredni	12,2	43,2	15,7	20,6	28,5
lepi	24,6	14,6	5,1	5,7	17,7
nevaspitani	18,9	17,5	54	48,1	28,4
besni	7,3	13,7	37,1	12,1	21,5
pametni	17,8	33,5	10,8	8,6	31
dobri drugari	40,3	31,5	7	16,5	22,8
vole da krađu	13,7	14,6	48,9	58,8	20,4

* - procenat dece koja su zaokružila osobinu

Pored ove opšte slike u kojoj dominiraju razlike u stereotipima prema različitim etničkim grupama, možemo primetiti još neke zanimljivosti. Prvo, stereotipom Crnogoraca dominira izuzetno snažna stereotipna osobina koja se smatra gotovo

nepromenljivom karakteristikom ove etničke grupe i koja je, takođe, jedina negativna osobina u ovoj stereotipnoj slici. Stereotip o Mađarima je sastavljen samo od pozitivnih osobina, dok su stereotipi Hrvata i Roma sastavljeni i od pozitivnih i od negativnih osobina, mada je već na prvi pogled jasno da je stereotip o Romima nešto negativniji. Stereotip o Albancima je ubedljivo najnegativniji i sastoji se od vrlo negativnih osobina, a nijednu od pozitivnih osobina nije biralo više od 25% ispitanika (prva pozitivna osobina u stereotipu Albanaca bila je "vredni" koju je zaokružilo tek nešto više od 15% mladih).

Kako ova deskriptivna slika, iako zanimljiva, ne daje dovoljno informacija o razlikama u stereotipima različitih etničkih grupa, u nastavku smo pokušali da kvantifikujemo te razlike i da ih uporedimo s obzirom na različite karakteristike ispitanika. U prvom koraku, lista od 15 osobina data je grupi od 84 studenta psihologije koji su imali zadatak da procene svaku od 15 osobina na skali od -3 (ekstremno negativna osobina) do +3 (ekstremno pozitivna osobina), dajući time brožčanu vrednost svakoj od navedenih osobina. Naravno, ova grupa studenata nije poredila etničke grupe, niti procenjivala pozitivnost ili negativnost za bilo koje grupe, već apsolutnu pozitivnost/negativnost svake od osobina koja ne zavisi od konteksta korišćenja.

Nakon ove analize, iz daljnje obrade izbačena je jedna osobina ("smešni") čija je standardna devijacija procene bila nesrazmerno velika ukazujući na to da se ova osobina interpretira različito i da, bez konteksta, ne može biti jednoznačno procenjena kao pozitivna ili negativna.

Aritmetičke sredine i standardne devijacije procene ostalih 14 osobina date su u tabeli 2.

Tabela 2. Procena pozitivnosti/negativnosti osobina

	Najniža vrednost	Najviša vrednost	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
dobri drugari	-1.00	3.00	2.61	.713
veseli	.00	3.00	2.57	.648
pametni	.00	3.00	2.55	.718
srecni	-1.00	3.00	2.52	.885
vredni	-1.00	3.00	2.40	.852
vole da se igraju	-2.00	3.00	1.89	1.053
lepi	.00	3.00	1.58	1.008
lenji	-3.00	1.00	-1.67	.910
opasni	-3.00	2.00	-1.88	1.348
besni	-3.00	2.00	-1.90	1.055
glupi	-3.00	1.00	-1.98	1.029
prljavi	-3.00	2.00	-1.98	1.075
nevaspitani	-3.00	1.00	-2.19	.867
vole da krađu	-3.00	1.00	-2.58	.939

U sledećem koraku, u matrici izabranih osobina za svaku grupu, unete su aritmetičke sredine iz gornje tabele, tako da smo mogli dobiti skor pozitivnosti stereotipa za svakog ispitanika i za svaku grupu posebno. Na kraju smo dobili prosečnu procenu pozitivnosti/negativnosti stereotipa za svaku etničku grupu i ova procena je data u Tabeli 3.

Tabela 3. Pozitivnost stereotipa prema različitim etničkim grupama

	N	Najniža vrednost	Najviša vrednost	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Stereotipi prema Mađarima	804	-14.18	16.13	3.44	6.265
Stereotipi prema Crnogorcima	804	-12.51	16.13	1.96	5.523
Stereotipi prema Hrvatima	804	-14.18	16.13	1.19	6.902
Stereotipi prema Romima	804	-14.18	16.13	-2.39	6.177
Stereotipi prema Albancima	804	-14.18	14.55	-4.23	6.085

Kako se i moglo naslutiti iz deskriptivne slike stereotipa, najpozitivniji stereotip mladi imaju prema Mađarima, gotovo jednako pozitivan prema Crnogorcima i Hrvatima, dok je stereotip prema Romima i, naročito, Albancima, izrazito negativan. Ovde treba podsetiti da bi stereotip o Crnogorcima bio mnogo pozitivniji da osobina "lenji" nije tako često birana, pa je ukupna slika dosta negativnija nego što to izgleda na osnovu deskripcije stereotipa iz Tabele 1.

Na kraju, pokušali smo da utvrdimo razlike u pozitivnosti stereotipa u odnosu na nekoliko varijabli koje smo prikupili u toku istraživanja, a koristili smo MANOVU u kojoj su kao zavisne varijable uvrštene aritmetičke sredine stereotipa svih pet etničkih grupa. Treba ovde istaći da su stereotipi prema različitim grupama svi bili u statistički značajnoj pozitivnoj korelaciji i da su se korelacije kretale od .15 do .44.

Kako je iz Tabele 4 vidljivo, kao statistički značajni korelati pozitivnosti etničkih stereotipa izdvojili su se pol, uzrast (odnosno, nivo škole) i interakcija ove dve varijable.

Tabela 4. MANOVA za pozitivnost etničkih stereotipa

Varijabla		vrednost	F	df	Df greške	p
Pol	Wilks' Lambda	.951	7.82	5	757	< .001
Uzrast	Wilks' Lambda	.984	2.84	5	757	< .05
Obrazovanje majke	Wilks' Lambda	.998	.25	5	757	.94
Obrazovanje oca	Wilks' Lambda	.994	.91	5	757	.47
Pol X uzrast	Wilks' Lambda	.979	3.22	5	757	< .01
Pol X obrazovanje majke	Wilks' Lambda	.996	.65	5	757	.66
Pol X obrazovanje oca	Wilks' Lambda	.991	1.35	5	757	.24
Uzrast X obrazovanje majke	Wilks' Lambda	.997	.50	5	757	.77
Uzrast X obrazovanje oca	Wilks' Lambda	.991	1.33	5	757	.25
Obrazovanje majke X obrazovanje oca	Wilks' Lambda	.987	1.99	5	757	.08

Daljnja analiza pokazuje da je pol bitna varijabla za razlikovanje pozitivnosti svih stereotipa, dok se učenici iz osnovnih i srednjih škola razlikuju samo kod pozitivnosti stereotipa prema Romima. Ista je situacija i kod interakcije pola i uzrasta, gde, opet, jedina statistički značajna razlika postoji kod pozitivnosti stereotipa prema Romima (Tabela 5).

Iako, kada je reč o polu, jedna od razlika nije statistički značajna, jasno je da, očekivano, dečaci imaju negativnije stereotipe prema svim grupama u odnosu na devojčice. Čak i kod stereotipa prema Crnogorcima postoji ova tendencija, ali je ona na granici statističke značajnosti.

Kada je reč o uzrastu, opet postoji jasna tendencija koja ukazuje na to da stariji učenici imaju nešto pozitivnije (ili manje negativne) stereotipe od učenika osnovne škole. Ipak, jedina statistički značajna razlika jeste ona kod stereotipa prema Romima, što je, verovatno, posledica mnogo manjeg broja romskih učenika u srednjoj školi koja u Srbiji, za razliku od osnovne škole, nije zakonski obavezna.

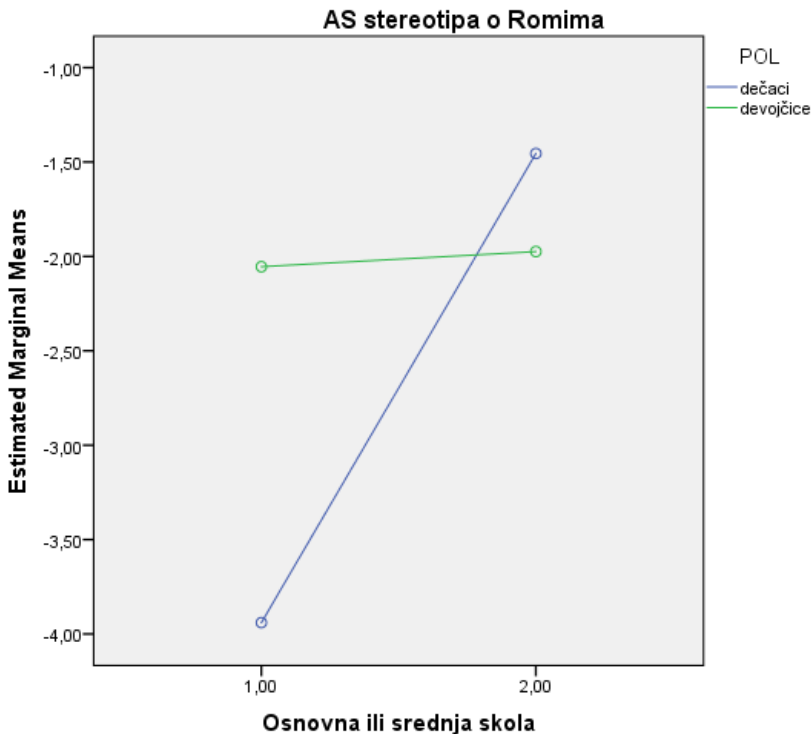
Kada je reč o interakciji ove dve varijable, jedina značajna razlika jeste, opet, na stereotipima prema Romima, i ta razlika potvrđuje našu pretpostavku (istina, kod dečaka iz uzorka nešto naglašenije) da je prosta frekvencija susreta sa romskim učenicima bitan faktor negativnosti stereotipa prema njima (Grafik 1).

Tabela 5. Pozitivnost stereotipa - razlike između grupa ispitanika

Varijabla		Zavisna varijabla	Tip III suma kvadrata	df	M ²	F	Bonff. korekcija	p
Pol	Mdč=1.69 Mdv=2.49	Stereotipi prema Crnogorcima	85.45	1	85.45	2.45	2.58	.09
	Mdč=2.40 Mdv=4.74	Stereotipi prema Mađarima	735.95	1	735.95	19.52	2.58	< .001
	Mdč=-5.29 Mdv=-3.44	Stereotipi prema Albancima	460.96	1	460.96	12.86	2.58	< .001
	Mdč=-3.16 Mdv=-1.83	Stereotipi prema Romima	236.25	1	236.25	6.34	2.58	< .01
	Mdč=-0.09 Mdv=2.98	Stereotipi prema Hrvatima	1266.11	1	1266.1	28.05	2.58	< .001
Uzrast	Mm=1.89 Ms=2.27	Stereotipi prema Crnogorcima	19.69	1	19.69	.65	2.58	.42
	Mm=3.33 Ms=3.80	Stereotipi prema Mađarima	30.00	1	30.00	.80	2.58	.37
	Mm=-4.43 Ms=-4.30	Stereotipi prema Albancima	2.21	1	2.21	.06	2.58	.80
	Mm=-3.27 Ms=-1.73	Stereotipi prema Romima	319.76	1	319.76	8.58	2.58	. < .01
	Mm=1.45 Ms=1.44	Stereotipi prema Hrvatima	.01	1	.01	.00	2.58	.99
Pol X Uzrast *	Stereotipi prema Mađarima Stereotipi prema Albancima Stereotipi prema Romima Stereotipi prema Hrvatima	Stereotipi prema Crnogorcima	12.53	1	12.53	.41	3.02	.52
		51.22	1	51.22	1.36	3.02	.24	
		83.14	1	83.14	2.32	3.02	.13	
		250.94	1	250.94	6.73	3.02	< .01	
		107.05	1	107.05	2.37	3.02	.12	

Mdč=AS za dečake
 Mdv=AS za devojčice
 Mm=AS mlađi učenici (osnovna škola)
 Ms=AS stariji učenici (srednja škola)
 * - videti Grafik 1

Grafik 1. Pol X Starost – stereotipi o Romima

Kako Grafik 1 jasno pokazuje, razlika između dečaka i devojčica u srednjoj školi, kada je reč o stereotipima prema Romima, je gotovo nepostojeća. S druge strane, i u skladu sa ostalim rezultatima, kod učenika osnovne škole, dečaci imaju mnogo negativnije stereotipe od devojčica čime se ponovo ukazuje na činjenicu da, kada su u pitanju Romi, samo prisustvo, odnosno odsustvo romske dece u školi, drastično menja stav druge dece prema celoj etničkoj grupi. U slučaju svih drugih etničkih grupa, dečaci dosledno imaju negativnije stereotipe od devojčica i u osnovnoj i u srednjoj školi.

DISKUSIJA

Istraživanja stereotipa i predrasuda, u svim svojim formama, imaju dugu tradiciju u socijalnoj psihologiji, od prvih ispitivanja važnosti faktora rasnih predrasuda (npr. Berscheid, Boye, i Darley 1968, Pettigrew 1958), preko etničkih i nacionalnih (npr. Bar-Tal 1993; Fishman 1963; Nesdale 2004; Kosterman i Feshbach 1989; Ogris 1996;), nešto kasnije rodnih (npr. , Clifton, McGrath i Wick 1976; Deaux i Lewis 1984; Glick i Fiske 1996; Glick i Fiske 1999; Ekehammar i Akrami 2003), pa sve do modernih formi predrasuda (npr. Herzfeld 2007; McConahay 1986; Mummendey i Otten 2003; Pettigrew i Meertens 1995) i predrasuda prema LGBT populaciji (npr. , Herek 2000; Morrison, Kenny i Harrington 2005). Region u kojem je rađeno ovo istraživanje još uvek se oporavlja od posledica ratova iz devedesetih koji su, između ostalog, ostavili duboke i teške posledice i na međuetničke odnose između većinskih i manjinskih naroda u celoj jugoistočnoj Evropi. Nakon decenija istraživanja etničkih i verskih predrasuda, novija istraživanja u socijalnoj psihologiji bave se temom pomirenja između etničkih grupa unutar iste zemlje ili između susednih zemalja, ali se vrlo često kao preduslov pomirenja navodi i promena negativne slike (i izgradnja pozitivne?) koju pripadnici različitih grupa imaju jedni o drugima (Biro i Milin 2005; Čorkalo-Biruški i Penić 2014; Elcheroth, Čorkalo Biruški i Spini 2014; Reidy, Taylor, Merrilees, Ajduković, Čorkalo Biruški i Cummings 2015).

Upravo zato je ovaj rad usmeren na utvrđivanje stereotipa prema etničkim manjinama kod mladih u Vojvodini, s obzirom na to da su pozitivni međugrupni stavovi jedan od najvažnijih faktora pomirenja i zajedničkog života različitih etničkih grupa. Druga specifičnost ovog istraživanja, koja povećava njegovu važnost, jeste i sama teritorija na kojoj je ono sprovedeno. Iako Vojvodina nije bila zahvaćena ratnim dejstvima, veliki broj njenih stanovnika je direktno učestvovao u njima, ili ima vrlo bliske rođake koji su učestvovali bar u jednom od ratova (neretko i u svim) vođenih na teritoriji bivše Jugoslavije. Takođe, Vojvodina je etnički najheterogenija sredina ne samo Srbije, nego cele bivše Jugoslavije, gde na relativno malom prostoru živi preko 15 etničkih zajednica i gde većinsko stanovništvo čini (samo) oko 70% populacije.

Na ovom mestu treba isaći da je uzorak prikupljen ovim istraživanjem specifičan i zbog toga što postoje etički problemi ispitivanja etničke pripadnosti dece u osnovnim i srednjim školama, i da je to razlog zašto nismo bili u mogućnosti da od ispitanika uzmemo i ove podatke. U gotovo svim školama uslov za sprovođenje ovog istraživanja bio je da deca ne moraju da se izjasne po etničkoj pripadnosti. Stoga, iako je procenat dece koja nisu pripadnici većinske grupe relativno mali (po podacima iz samih škola) i ni u jednoj školi nije prelazio 10% (ukupno; najveći je procenat dece mađarske nacionalnosti, oko 7%), rezultate treba uzeti sa malom dozom opreza s obzirom da neminovno u sebi sadrže i minimalan broj autostereotipa.

Osnovni rezultati ovog rada ukazuju na značajne razlike u slici koju mladi imaju prema različitim etničkim grupama. Najpozitivniju sliku imaju prema

Mađarima i Crnogorcima, što je i u skladu sa time da sa ovim grupama nije bilo ozbiljnijeg sukoba, makar ne u zadnjih 70 godina. Takođe, Mađari su najbrojnija etnička manjina u Vojvodini, pa sam broj pripadnika ove grupe omogućuje stalni, ravnopravni kontakt i zajedničko provođenje vremena za većinu stanovnika Vojvodine, što su i osnovne premise kontakt hipoteze koja pretpostavlja da ovakva situacija dovodi do pozitivnijih međugrupnih odnosa. Stoga ne čudi da je stereotip o Mađarima kod mladih veoma pozitivan i da jezgro stereotipa ne čini nijedna negativna osobina. Kada je reč o Crnogorcima, situacija je nešto drugačija, ali je utisak da je malo negativnija slika posledica snažnog stereotipa o Crnogorcima kao lenjom narodu. Ova osobina je zaživela kao, čini se, nepromenljiva konstanta u viđenju Crnogoraca do te mere da se i sami Crnogorci neretko šale sa ovakvom slikom o sebi (npr., u Crnoj Gori se tradicionalno održava takmičenje u lenčarenju u kojem nagradu odnosi onaj koji najduže leži ispod drveta ne radeći ništa). Sve ostale osobine iz stereotipa Crnogoraca su pozitivne i time je slika ove etničke grupe, u stvari, vrlo pozitivna, što dokazuje i kvantifikacija stereotipa.

Sa druge strane spektra su dve etničke grupe sa kojima je Srbija bila, ili jeste, u manje ili više otvorenom sukobu zadnjih sto godina (Hrvati i Albanci). I dok je slika o Hrvatima nešto pozitivnija i čini je otprilike jednak broj pozitivnih i negativnih osobina, stereotip o Albancima je mnogo negativniji i sastavljen isključivo od negativnih osobina. Čak i u trenutku pisanja ovog rada (jesen 2015.) u toku je još jedan od sukoba između Srba i Albanaca, ovaj put na političko-fudbalskom nivou (konačna odluka o prekidu utakmice Srbija-Albanija koji je izazvan revoltom navijača u Beogradu ubacivanjem zastave tzv. „Velike Albanije“ koja obuhvata i delove Srbije; srpska fudbalska reprezentacija je drastično kažnjena zbog ovog prekida). Ovakvih prikrivenih sukoba i stalne tenzije u srpsko-albanskim odnosima, prvenstveno zbog statusa Kosova, ali i mnogo ozbiljnijih sukoba u 20. veku, bilo je napretek. Pored toga, činjenica da je Albanija jedina većinski nehrišćanska zemlja na teritoriji Evrope (do samostalnosti Bosne i Kosova), čini da je stav prema Albancima izuzetno negativan ne samo u Srbiji, nego širom Balkana, ali i Evrope (Baldwin-Edwards, 2004; Kamenov i Čorkalo, 1997; King, Iosifides and Myrivili, 1998; Pantić, 1987; Schwandner-Sievers, 2008)

Posebnu pažnju treba pridati Romima, etničkoj grupi koja je, takođe, izrazito neomiljena u celoj Evropi, ali koja nikada nije bila u sukobu ni sa jednom etničkom grupom u Srbiji (kao ni u Evropi). No, sama nomadska kultura romske populacije je toliko drugačija od „evropske“ kulture da ona, kod ogromne većine stanovnika Srbije, izaziva negativan stav prema celoj populaciji (čak i onom njenom delu koji je potpuno integrisan u život drugih etničkih grupa). Ako ovome dodamo ekstremno nizak socijalni status velike većine romske populacije, stav prema ovoj etničkoj grupi se dodatno ekstremizuje. Podatak iz našeg istraživanja o drugom mestu na listi neomiljenih naroda u Vojvodini kod mladih (makar od onih ispitanih, mada nema sumnje da bi ovo mesto ostalo i da su uključene i druge etničke grupe) je, takođe, konstanta u velikom broju istraživanja u Srbiji, ali i van nje (Biro, Mihić, Milin i Logar 2002; Franceško, Mihić i Kajon 2006; Mihić i Mihić 2003; Mihić i Mihić

2004; Žolt i Koković 2005). Naravno, i Srbija, kao i druge zemlje u okruženju, ulažu mnogo napora u menjanje ove negativne slike, ali, kako i naši rezultati pokazuju, sa veoma slabim uspehom.

Na kraju, kada je reč o nekim od faktora koji doprinose pozitivnosti/negativnosti stereotipa, samo se pol izdvojio kao jasan i konstantan prediktor. Dečaci generalno imaju negativnije stereotipe, što je rezultat dobijen u gotovo svim istraživanjima ovog tipa (Kirkpatrick-Johson i Mooney-Marini 1998; Mihić i Mihić, 2003; Steeh i Schuman 1992). Veća empatičnost i bolje razumevanje problema drugih jesu tipičnije za žene generalno, pošto je ovo „sastavni deo“ socijalizacije devojčica (Eisenberg-Berg i Mussen, 1978; Endresen i Olweus, 2001; Feshbach i Roe, 1968; van der Mark, van Ijzendoorn i Bakermans-Kranenburg, 2002). Pored toga, kada je reč samo o stereotipu prema Romima, i uzrast se pokazao kao značajan prediktor ukazujući da stariji učenici imaju nešto manje negativnu sliku Roma nego njihovi drugari iz osnovne škole. No, ovaj optimistični nalaz gubi svoju snagu kada se zna da je uzrok tome, verovatno, i sam kontakt sa romskom populacijom u osnovnoj školi, odnosno, nedostatak gotovo ikakvog kontakta sa Romima u srednjoj školi (po podacima Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, oko 85% romske dece pohađa osnovnu školu, a u srednjim školama je taj procenat na 22%; Strategija za socijalno ukqučivawe Roma i Romkinja u R. Srbiji za period od 2016. do 2025. godine). Ovo je objašnjenje, da češći kontakt sa nekom etničkom grupom dovodi do negativnije slike o njoj, samo na prvi pogled, pomalo kontradiktorno i suprotno osnovama teorije kontakt hipoteze (za pregled vidi Petigrew i Tropp, 2006). Ali, kako je već bilo reči kod stereotipa prema Mađarima, kontakt sa drugom grupom mora ispuniti mnogobrojne uslove da bi doveo do pozitivnog ishoda. Gotovo nijedan od tih uslova (kontakt ravnopranih, zajednički rad, kontakt i van formalnih situacija) nije ispunjen kada je reč o Romima. Upravo suprotno-kontakt mladih u osnovnoj školi (koja je obavezna za svu decu) se, kada su Romi u pitanju, svodi na nametnuti kontakt u školi. Ali, čak i taj kontakt je više formalni, fizički, bez potrebe ili zahteva sa interakcijom sa pripadnicima ove etničke grupe, bez ideje o prevazilaženju objektivnih razlika u kulturi i socijalizaciji romske i neromske dece, i, pogotovo, bez ikakve ideje o razumevanju različitosti i prihvatanju školskih drugara bez obzira na to što su drugačiji od nas. I, suprotno očekivanju da povećani kontakt sa nekom grupom dovodi do smanjenja predrasuda i stvaranja pozitivnije slike o drugim grupama, upravo odsustvo kontakta sa romskom populacijom u srednjoj školi dovodi do nešto pozitivnije slike (i kod dečaka i kod devojčica) prema Romima generalno. No, i sa time ćemo zaključiti ovu raspravu, ovo ne možemo bez rezerve nazvati tolerancijom, već više neutralnim stavom prema nekom dalekom, nepoznatom narodu sa kojim mladi nemaju pravi, adekvatan kontakt, a, po svemu sudeći, i ne žele da ga imaju.

Vladimir Mihić, Suzana Varga, Lana Surla, Marija Karan

THE POSITIVITY OF THE ETHNIC STEREOTYPES OF PRIMARY AND SECONDARY SCHOOL STUDENTS IN VOJVODINA TOWARD ETHNIC GROUPS

The main research question in this study was focused on the adolescents' stereotypes toward several ethnic groups which live on the territory of Vojvodina today and the direction of these specific stereotypes. The sample involved 804 elementary (final year) and high school (all four years) students from Vojvodina. As a measurement for ethnic stereotypes we used the modified version of the Katz-Braly stereotype checklist. Besides that, the positivity/negativity of each stereotype toward different ethnic groups was assessed and compared. Stereotypes toward five ethnic groups whose members live on the territory of Vojvodina were examined (Croats, Hungarians, Roma, Albanian and Montenegrins). The results show that there are clear stereotypical pictures of all the mentioned ethnic groups and that there are major differences between the positivity of these stereotypes. Findings show that the most negative stereotypes are toward Albanians and Roma, whereas stereotypes toward the other three ethnic groups seem to be more positive. Significant differences in positivity of stereotypes with regard to gender and age were captured, as well as the interaction effect of these two variables showed to be significant. Namely, males had more negative stereotypes toward every ethnic group except Montenegrins and younger participants had more negative stereotypes, but only toward Roma. There were no gender differences among high school (older) students with regard to stereotypes only toward Roma. Parents' education level had no significant influence on the positivity of their children's stereotypes.

Keywords: ethnic stereotypes, cross-ethnic relations, contact hypothesis

LITERATURA

- Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Cambridge, Addison-Wesley.
- Aronson, E., Wilson, T. D., & Akert, R. M. (2013). *Socijalna psihologija*. Beograd: Mate.
- Atanasović, Z. (2006). Ethnic Tensions-An Obstacle for Security in Kosovo. *Western Balkans Security Observer-English Edition*, 3, 33-37.
- Baldwin-Edwards, M. (2004). Albanian emigration and the Greek labour market: Economic symbiosis and social ambiguity. *South East Europe Review for Labor and Social Affairs*, 1, 51-65.
- Bar-Tal, D. (1993). Patriotism as fundamental beliefs of group members. *Politics and the Individual*, 3, 45-62.
- Berscheid, E. , Boye, D. and Darley, J. M. (1968). Effects of forced association upon voluntary choice to associate. *Journal of Personality and Social Psychology*, 33, 709-718.
- Biro, M. and Milin, P. (2005). Traumatic experience and the process of reconciliation. *Psihologija*, 38(2), 133-148.
- Biro, M., Mihić, V., Milin, P. and Logar, S. (2002). Did socio-political changes in Serbia changed the level of authoritarianism and ethnocentrism of citizens. *Psihologija*, 35(1-2), 37-48.

- Clifton, A. K. McGrath, D. and Wick, B. (1976). Stereotypes of women: a single category? *Sex roles*, 2, 135-148.
- Čorkalo Biruški, D. and Penić, S. (2014). Traumatized Selves: Does War Trauma Facilitate In-Group Bonding and Out-Group Distancing? In: D. Spini, G. Elcheroth & Corkalo Biruski, D. (Eds). *War, Community, and Social Change: Collective Experiences in the Former Yugoslavia* (pp. 137-153). New York: Springer.
- Deaux, K. and Lewis, L. (1984). Structure of gender stereotypes: Interrelationships among components and gender label. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 991-1004.
- Eisenberg-Berg, N. and Mussen, P. (1978). Empathy and moral development in adolescence. *Developmental Psychology*, 14(2), 185-186.
- Ekehammar, B. and Akrami, N. (2003). The relation between personality and prejudice: a variable- and a person-centred approach. *European Journal of Personality*, 17, 449-464.
- Elcheroth, G., Čorkalo Biruški, D. and Spini, D. (2014). Conclusion - war and community : what have we learned about their relationship? In D. Spini, G. Elcheroth & Corkalo Biruski, D. (Eds). *War, Community, and Social Change: Collective Experiences in the Former Yugoslavia* (pp. 227-235). New York: Springer.
- Endresen, I. M. and Olweus, D. (2001). Self-reported empathy in Norwegian adolescents: Sex differences, age trends, and relationship to bullying. In: A. C. Bohart and D. J. Stipek (Eds). *Constructive & destructive behavior: Implications for family, school, & society* (pp. 147-165). Washington, DC: American Psychological Association.
- Feshbach, N. D. and Roe, K. (1968). Empathy in Six- and Seven-Year-Olds. *Child Development*, 39 (1), 133-145.
- Fishman, J. A. (1963). Nationality-nationalism and nation-nationalism. In: J. A. Fishman, C. A. Ferguson and J. D. Gupta (Eds.), *Language Problems in Developing Countries*. New York: Wiley.
- Franceško, M., Mihić, V. and Kajon, J. (2005). Socijalna distanca i stereotipi o Romima kod dece novosadskih osnovnih škola /Social distance and stereotypes of Roma of primary school children in Novi Sad/. *Psihologija*, 39(2), 167-182.
- Glick, P. and Fiske, S. (1999). The ambivalence toward men inventory: differentiating hostile and benevolent beliefs about men. *Psychology of Women Quarterly*, 23, 519-536.
- Glick, P., and Fiske, S. T. (1996). The Ambivalent Sexism Inventory: differentiating hostile and benevolent sexism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70, 491-512.
- Herek, G. M. (2000). The psychology of sexual prejudice. *Current Directions in Psychological Science*, 9, 19-22.
- Herzfeld. M. (2007). Small-mindedness writ large: on the migrations and manners of prejudice. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33(2), 255-274.

- Kamenov, Ž., & Čorkalo, D. (1997). Mjerenje promjena nacionalnih stereotipa: Primjena metode SYMLOG-a. *Društvena istraživanja*, 6(2-3), 361-372.
- King, R., Iosifides, T. and Myrivili, L. (1998). A migrant's story: From Albania to Athens, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 24(1).
- Kosterman, R. and Feshbach, S. (1989). Toward a measure of patriotic and nationalistic attitudes. *Political Psychology*, 10, 257-274.
- Lippmann, W. (1946). Public opinion. Transaction Publishers.
- Macrae, C. N., Milne, A. B., and Bodenhausen, G. V. (1994). Stereotypes as energy-saving devices: a peek inside the cognitive toolbox. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66(1), 37-47.
- McConahay, J.B. (1986). Modern racism, ambivalence, and the Modern racism scale. In: J.F. Dovidio and S.L. Gaertner (Eds.), *Prejudice, Discrimination and Racism*. Orlando: Academic Press.
- Mihić, V. and Mihić, I. (2003). Poznajem, prihvatam, poštujem- istraživanje etničke distance kod dece i njihovih roditelja /I know, I accept and respect – ethnic distance in children and their parents/. *Psihologija*, 36(2), 167-182.
- Mihić, V. and Mihić, I. (2004). Kontakt hipoteza na delu-da li blizina znači i bliskost? / Contact hypothesis in action – does “close” mean “respect”?/ oral presentation at 52. naučno-stručnom skupu psihologa Srbije (Kopaonik 26-29.5. Book of abstracts, 50.
- Milošević, L. (2004). »Srbi o drugima, društvena udaljenost Srba od pripadnika drugih naroda, nacionalnih manjina i etničkih grupa u jugoistočnoj Srbiji«, u: Ljubiša Mitrović, Dragoljub B. Đorđević i Dragan Todorović (ur.). *Kvalitet međuetničkih odnosa, svest o regionalnom identitetu i mogućnosti saradnje i integracije na Balkanu*. Niš: Sven, str. 95–112
- Morrison, T. G. , Kenny, P. and Harrington, A. (2005). Modern prejudice toward gay men and lesbian women: assessing the viability of a measure of modern homonegative attitudes within an Irish context. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 2(2), 34-45.
- Mummendey, A. and Otten, S. (2003). Aversive discrimination. In: R. Brown and S. Gaertner (Eds.), *Blackwell Handbook of Social Psychology: Intergroup Processes*. Oxford: Blackwell.
- Nastran Ule, M. (1997). *Temelji socialne psihologije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Nesdale, D. (2004). Social identity processes and children's ethnic prejudice. In: M. Bennett i F. Sani (Eds.), *The Development of Social Self*. New York: Psychology Press.
- Ogris, G. (1996). Nationalismus in Ost- und Westeuropa. In: M. Lay and F. Gehmacher (Eds.), *Das Ende des Nationalismus*. Wien.
- Petigrew, T. F. and Meertens, R. W. (1995). Subtle and blatant prejudices in Western Europe. *European Journal of Social Psychology*, 25, 57-75.
- Petigrew, T. F. and Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5), 751-783.

- Petrović, N. (2003). Međusobni stereotipi Hrvata, Bošnjaka i Srba u svetlu dvofaktorske teorije predrasuda. *Sociologija*, 45(1), 15-32.
- Popadić, D. & Biro, M. (1999). Austereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji. *Nova srpska politička misao*, 6(1-2), 89-109.
- Puhalo, S. (2012). Razlike u socijalnoj percepciji etničkih grupa i pojedinaca kod učenika trećeg razreda gimnazija u Mostaru, Banjoj Luci i Sarajevu. *Sarajevski žurnal za društvena pitanja*, 1, 245-262.
- Reidy, C. M., Taylor, L. K., Merrilees, C. E., Ajduković, D., Čorkalo Biruški, D. and Cummings, E. M. (2015). The political socialization of youth in a post-conflict community. *International Journal of Intercultural Relations*, 45, 11-23.
- Schwandner-Sievers, S. (2008). Albanians, Albanianism and the strategic subversion of stereotypes. *Anthropological notebooks*, 14 (2), 47-64.
- Tajfel, H. (1970). Experiments in intergroup discrimination. *Scientific American*, 223, 96-102.
- Turjačanin, V. (2004). Ethnic stereotypes among Bosniak and Serbian youth in Bosnia and Herzegovina. *Psihologija*, 37(3), 357-374.
- van der Mark, I., van Ijzendoorn, M. H. and Bakermans-Kranenburg, M. J. (2002). Development of Empathy in Girls During the Second Year of Life: Associations with Parenting, Attachment, and Temperament. *Social Development*, 11(4), 451-468).
- Žolt, L. i Koković, D. (2005). Etnička distanca u Vojvodini /Ethnic distance in Vojvodina/. *Sociološki pregled*, 39(3), 251-264.